

Michał Michalski

<https://orcid.org/0000-0002-9553-1247>

Bitwa nad rzeką Trubeż – przykład walki zięcia z teściem czy niefortunna pomyłka? Kilka uwag na temat relacji Światopełka Izjasławowicza z Tugorkanem

<https://doi.org/10.15633/9788363241742.07>

W historii Rusi Kijowskiej, do czasu najazdu mongolskiego, odnotowujemy kilkanaście ważnych ze względu na relacje polityczne małżeństw rusko-połowieckich¹. Parantele rodowe Rusinów z ludami obcymi nie

---

1 Spis małżeństw rusko-połowieckich – zob. N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle*, „Orientalia Christiana” 35 (1927) nr 9, s. 69–70. Zestawienie informacji źródeł ruskich dotyczących relacji

należały w tym okresie do rzadkości, jednak związki takie z ludnością stojącą na niższym poziomie cywilizacyjnym (z koczownikami stepu czarnomorskiego) wydają się niezmiernie ciekawym zagadnieniem. Można by rzec powierzchownie, że kultura Połowców nie miała Rusinom nic do zaoferowania. Nic bardziej mylnego, wnikliwa analiza informacji źródełowych wskazuje, że takie mieszane małżeństwa oddziaływały na sferę kultury Rusinów, prowadziły także do zbliżenia obu grup².

W obliczu przegranych batalii oraz trudnej sytuacji na Rusi³ – niewyjaśnionych sporów z Włodzimierzem Monomachem oraz być może nieprzychylności części Kijowian – zagrożony książę Światopełk Izjasławowicz zawarł przymierze z połowieckim chanem Tugorkanem. *Powieść minionych lat* pod rokiem 1094 informuje: „сотвори миръ Святополкъ с половци, и поя собѣ жену дщерь Тугорканю, князя половецкаго”⁴. Jeszcze tego samego roku zdarzyło się coś, co musiało zaniepokoić Światopełka i wpłynąć na zwrot w jego polityce. Doszło bowiem do zawarcia pokoju pomiędzy Włodzimierzem Monomachem a Olegiem Światosławowiczem. Temu ostatniemu został oddany Czernihów, a Włodzimierz przeniósł się do Perejasławia⁵. Wydarzenia te potwierdza również Po-

---

rusko-połowieckich do czasu najazdu mongolskiego zob. J. V. Zelenskij, *Die Beziehungen der Rus' zu den Kiptschaken*, [w:] *Geschichte der Slavia Asiatica. Quellenkundliche Probleme*, hrsg. von Ch. Lübke, I. Miftakhova, W. Scheliha, Leipzig 2013, s. 37–49.

- 2 Zob. M. Michalski, *Małżeństwo Włodzimierza Igorewicza z córką chana Konczaka. Przyczynek do badań nad wpływem małżeństw mieszanych na relacje rusko-połowieckie*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne” 6 (2018), s. 55–68; M. Michalski, *Mściśław Mściśławowicz a Połowcy. Kontakty rodzinne a kształtowanie się relacji politycznych, kulturowych i religijnych*, [w:] *Данило Романович і його часу*, ред. В. Нагірний, М. Волощук, Івано-Франківськ 2017, s. 43–58; M. Michalski, *Małżeństwo ruskiej księżnej z połowieckim chanem – konsekwencje oraz wpływ na politykę ruskiego rodu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego – Prace Historyczne” 143 (2016), s. 1–12; M. Michalski, *Походы Мстислава Мстиславовича против венгров и поляков – использование помощи половецких войск в вооруженных конфликтах*, [w:] *Rus' and Central Europe from 11th to the 14th Century*, eds. V. Nagirnyy, A. Mesiarkin, Kraków 2015, s. 135–147; M. Michalski, *Powiązania rodzinne i relacje Andrzeja Włodzimierzowicza Dobrego z Połowcami*, [w:] *Rurikids in Dynastic Relations: Politics, Customs, Culture, Religion (10th–16th c.)*, ed. V. Nagirnyy, Kraków 2014, s. 106–115.
- 3 М. Грушевський, *Історія України-Руси. XI–XIII вік*, т. 2, Київ 1992, s. 85.
- 4 *Повесть временных лет*, 6602 [1094], ред. В. П. Адрианова-Перетц, Санкт-Петербург 2007, s. 95.
- 5 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6602 [1094], s. 95.

uczenie Włodzimierza Monomacha⁶. Światopełk musiał być poruszony zmianą układu sił na Rusi. Po pierwsze bowiem posiadający wsparcie Olega Włodzimierz mógłby próbować pozbawić go kijowskiego stolca. Po drugie zasiadając w Perejaśławiu, mógł porozumiewać się z Połowcami i wykorzystywać ich siły przeciwko kijowskiemu władcy. Jak się wydaje, sytuacja rozwijała się właśnie w tym kierunku. Bowiem w roku następnym przybyło do Perejaśławia połowieckie poselstwo, na którego czele stali naczelnicy plemienni Itlar i Kitan⁷. *Powieść minionych lat*

---

6 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6604 [1096], s. 103. Pouczenie Włodzimierza Monomacha spisane w formie autobiografii jest swoistym manifestem politycznym tego kniazia. Tekst został wpleciony do *Powieści minionych lat* pod rokiem 1096, lecz zachował się tylko w jej wersji znanej z Latopisju ławrentjewskiego. Uczeni nie są zgodni co do czasu powstania tego utworu. O przyczynach umieszczenia tekstu pod 1096 rokiem oraz rzeczywistej dacie powstania zob. A. A. Шахматов, *Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв.*, Ленинград 1938, s. 23–24; М. Д. Приселков, *История рукописи Лаврентьевской летописи и ее изданий*, „Ученые записки Ленинградского педагогического института имени А. И. Герцена” 19 (1939), s. 186–188; В. Л. Комарович, *Лаврентьевская летопись*, [w:] *История русской литературы*, ред. А. С. Орлов, В. П. Адрианова-Перетц, Н. К. Гудзий, т. 2, cz. 1, Москва 1945, s. 90–96; Л. В. Черепнин, «*Повесть временных лет*», *ее редакции и предшествующие ей летописные своды*, „Исторические записки” 25 (1948), s. 319–321; А. И. Мусин-Пушкин, *Духовная великого князя Владимира Всеволодовича Мономаха детям своим*, названная в летописи Суздальской Поученье, Санкт-Петербург 1793, s. 50; М. П. Погодин, *О поучении Мономаховом*, „Известия Императорской Академии наук по Отделению русского языка и словесности” 10 (1861, 1863), s. 235–243; С. Протопопов, *Почтение Владимира Мономаха как памятник религиозно-нравственных воззрений и жизни на Руси в дотатарскую эпоху*, „Журнал Министерства народного просвещения” 2 (1874), s. 232, 235–237; А. Н. Пыпин, *История русской литературы*, т. 3, Санкт-Петербург 1907, s. 118; В. Л. Комарович, *Почтение Владимира Мономаха*, [w:] *История русской литературы*, ред. А. С. Орлов, В. П. Адрианова-Перетц, Н. К. Гудзий, т. 1, cz. 1, Москва 1941, s. 295; А. Kijas, *Образ князя-рыцаря в светле Pouczenia Włodzimierza Monomacha*, [w:] *Etos rycerski w Europie Środkowej i Wschodniej od X do XV wieku*, ред. W. Peltz, J. Dudek, Zielona Góra 1997, s. 56; Б. А. Рыбаков, *Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи*, Москва 1963, s. 75–77, 84, 267–272; Д. С. Лихачев, *Владимир Всеволодович Мономах*, [w:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси: XI – первая половина XIV в.*, ред. Д. С. Лихачев, т. 1, Ленинград 1987, s. 100; Н. Н. Воронин, *О времени и месте включения в летопись сочинения Владимира Мономаха*, [w:] *Историко-археологический сборник*, ред. Д. А. Авдусий, В. Л. Янин, Москва 1962, s. 265–271.

7 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6603 [1095], s. 95. Itlar – dowódca połowiecki o imieniu pochodzącym od tureckiego wyrazu *it* oznaczającego psa. Kitan – połowiecki przywódca. Jak uważał Ananiasz Zajączkowski w jego imieniu zachowała się pamięć o sąsiadach Połowców z ich praojczyzny. Granicyli oni bowiem z *Kitanami*. Od nazwy

informuje natomiast, że w gościnie u Olega przebywał syn Itlara⁸. Wynika z tego, iż w owym czasie istniał jakiś układ pomiędzy Olegiem, a Itlarem i Kitanem. Wizyta złożona przez nomadów Włodzimierzowi musiała więc być częścią szerszego planu zawarcia pokoju pomiędzy trzema stronami: Monomachem, Olegiem i Połowcami. Inicjatorem tego przedsięwzięcia był chyba Oleg Światosławowicz. Czy stworzona w taki sposób koalicja miała być skierowana przeciwko Światopełkowi? Tego nie wiadomo, jakkolwiek książę miał się czego obawiać. Szczególnie, że jego teść – Tugorkan wyprawiał się w owym czasie na Bizancjum⁹, wskutek czego książę nie mógł liczyć na jego pomoc w ewentualnym konflikcie zbrojnym.

Jak wynika z naszego źródła, Włodzimierz wykazywał chęć ułożenia się z Połowcami. Po pierwsze książę ugościł posłów w swej włości. Posłowie musieli czuć się dość bezpieczni, gdyż jeden z nich zdecydował się na pobyt w grodzie, a drugi stanął obozem w pasie pomiędzy grodowymi obwarowaniami a swymi wojskami (w jakimś oddaleniu od nich). Gwarancją bezpieczeństwa był oddany przez kniazia w charakterze zakładnika syn: „[...] и вда Володимеръ Кытанови сына своего Святослава въ тали [...]”¹⁰. Światopełk był dobrze poinformowany o zaistniałej sytuacji i, aby zapobiec dalszym rozmowom, niemal natychmiast wysłał swego człowieka do Monomacha: „В то же время бяхе пришель Славята

Kitan, Kidań pochodzi natomiast używana dziś w języku rosyjskim nazwa *Kitaj*, czyli Chiny – por. A. Zajączkowski, *Związki językowe połowiecko-słowiańskie*, Wrocław 1949, s. 37–38, 41. O sąsiadach Połowców por. Д. А. Рассовский, *Половцы*, „Seminarium Kondakovianum. Recueil d'études. Archéologie. Histoire de l'art. Études Byzantines” 7 (1935), s. 255.

8 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6603 [1095], s. 96.

9 *Annae Comnenae, Alexias*, 3.6, [w:] *Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Bero-linensis*, eds. H. G. Beck, A. Kambylis, R. Keydell, t. 40, cz. 1, Berolini 2001, s. 289–290. *Powieść minionych lat* wspomina o tej wyprawie pod rokiem 1095 zob. *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6603 [1095], s. 95; J. Dudek, *Nowa Patryzjacja. Pomiedzy Wschodem a Zachodem. Z zapomnianych dziejów małego ludu*, [w:] *Opuscula archaeologica: opera dedicata in professorem Thaddeum Malinowski*, ed. W. Dzieduszycki, Zielona Góra 2007, s. 105–106; И. О. Князький, *Византия и кочевники южнорусских степей*, Санкт-Петербург 2003, s. 102–104; В. Г. Васильевский, *Два письма византийского императора Михаила VII Дуки к Всеволоду Ярославичу*, [w:] *Труды*, т. 2, Санктпетербург 1909, s. 37–49, tu szczegółowy wywód dotyczący osoby Diogenowicza, którego porwał Tugorkan, ruszając na Bizancjum. В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, s. 186; J. Dudek, *Diogenowicze*, dz. cyt., s. 76.

10 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6603 [1095], s. 95.

ис Кыева к Володимеру от Святополка на нѣкое орудие; и начаша думати дружина Ратиборя со княземъ Володимером о погубленьи Итларевы чади [...]”¹¹. Źródło nie przytacza wprost, z jaką sprawą przybył Sławiata, jednak jego treść wskazuje, że człowiek ten wysłany był z misją udaremnienia pertraktacji pokojowych. To dopiero po jego przybyciu narodził się bowiem pomysł zabicia połowieckich posłów, ale również to właśnie Sławiata został przez Włodzimierza (po przekonaniu księcia o słuszności decyzji o eliminacji Itlara i Kitana) wysłany wraz z niewielką drużyną i oddziałem Torków¹² z misją wykradnięcia książęcego syna z rąk Kitana i zabicia tego połowieckiego naczelnika¹³. Ostatecznie uśmiercony został również Itlar, zabity przez Olega Ratyborowicza¹⁴. Pozytywnie zakończona misja Sławiaty umożliwiła Światopełkowi odzyskanie równowagi sił na Rusi. Dla odzyskania pełnej kontroli książę musiał jeszcze poważyć Włodzimierza i Olega. Idealnym do tego pretekstem był fakt niedzielenia przez tego drugiego pomocy w wyprawie na obozowiska Połowców związanych z Itlarem i Kitanem. Dodatkowo książę ten gościł na swym dworze Itlarowego syna, co nie podobało się Światopełkowi i Włodzimierzowi¹⁵.

Połowcy w odpowiedzi na zabicie posłów zaatakowali Jurew, jednak widocznie dysponowali zbyt małą siłą, ponieważ zdecydowali się zawrzeć pokój ze Światopełkiem¹⁶. W naszej opinii dalsze wydarzenia opisane w *Powieści minionych lat* wskazują, że Itlar i Kitan byli wysłannikami połowieckiego chana Boniaka¹⁷. W roku 1096 powrócił on bowiem

11 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6603 [1095], s. 95.

12 Torcy – jedno z plemion tureckich zasiedlających w X–XIII wieku step czarnomorski. W czasie połowieckiej dominacji w stepie Torcy stanowili część związku plemiennego Czarnych Kłobuków; T. Nagrodzka-Majchrzyk, *Czarni Kłobucy*, Warszawa 1985, s. 18–41.

13 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6603 [1095], s. 96.

14 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6603 [1095], s. 96.

15 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6603 [1095], s. 96.

16 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6603 [1095], s. 96. Michajło Hruszewskij uważał, że Światopełk zapłacił Połowcom za zawarcie pokoju zob. М. Грушевський, *Історія*, dz. cyt., t. 2, s. 88.

17 Boniak – na przełomie XI–XII wieku jeden z najważniejszych chanów połowieckich. Za życia Tugorkana siedziby plemion pozostających pod zwierzchnością Boniaka znajdowały się na prawym brzegu Dniepru, później najprawdopodobniej rozszerzył swe ziemie o część terenów znajdujących się na lewobrzeżu tej rzeki. Zajadły wróg Rusi,

z wyprawy na Bizancjum¹⁸ (uczestnictwo nomadów w tej wyprawie było przyczyną małej liczebności wojsk podczas ataku na Jurew) i niemal natychmiast zorganizował wyprawę odwetową¹⁹, uderzając na Ruś: „В се же время приде Бонякъ с половьци къ Киеву, в недѣлю от вечера, и повоева около Киева, и пожже на Берестовѣмь дворъ княжь. В се же время воева Куря с половци у Переяславля и Устье²⁰ пожже, мѣсяца мая 24 день²¹. Siła najazdu musiała być spora, skoro zagrożony był nawet Kijów. Wojsko podzielono na dwie części, które uderzyły jednocześnie na księstwo kijowskie i perejasławskie. Inne ziemie nie ucierpiały, nie może to dziwić, bo najazd skierowany był przeciwko Światopełkowi i Włodzimierzowi, zlecniodawcom mordy na Itlarze i Kitanie. Boniak wybrał dobry moment, gdyż, jak wskazuje nasze źródło, w czasie tym obaj kniaziowie byli w księstwie czernihowskim, gdzie udali się z karną wyprawą na Olega Światosławowicza²². Nie mogli więc bronić swych nadziei.

W całą sytuację dość niefortunnie wmieszał się teść kijowskiego kniazia, Tugorkan. Wydarzenia te opisuje dość szczegółowo *Powieść minionych lat*: „Сего же мѣсяца приде Тугорканъ, тестъ Святополчъ, к Переяславлю, мѣсяца мая 30 и ста около града, а переяславци затворишася в градѣ²³. Chan przybył pod Perejasław, jednak nie

---

w źródłach występujący jako „Boniak parszywy”; *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6604 [1096], s. 97; В. Г. Васильевский, *Византия и печенъги (1048–1094)*, [w:] *Труды*, t. 1, Санктпетербург 1908, s. 76–77; С. А. Плетнева, *Половецкая земля*, [w:] *Древнерусские княжества X–XIII вв.*, ред. Л. Г. Бескровный, Москва 1975, s. 272–274.

- 18 Chociaż Anna Komnena nie wspomina o udziale Boniaka w tych wydarzeniach, wydaje się jednak, iż podobnie jak kilka lat wcześniej, był on uczestnikiem także tej wyprawy na Bizancjum wraz z wymienianym przez to źródło Tugorkanem – por. *Annae Comnenae, Alexias*, dz. cyt., 3.6, s. 289–290.
- 19 Swietłana Aleksandrowna Pletniewa uważała, że odwet za zabicie Itlara i Kitana zorganizowany był po powrocie z Bizancjum zarówno przez Boniaka, jak i Tugorkana, choć działających osobno – por. С. А. Плетнева, *Половцы*, Москва 1990, s. 51.
- 20 Uście – prawdopodobnie chodzi o ujście rzeki Trubeż do Dniepru zob. М. Грушевський, *Исторія*, dz. cyt., t. 2, s. 88; Н. П. Барсов, *Материалы для историко-географического словаря России. Географический словарь русской земли (IX–XIV ст.)*, t. 1, Вильна 1865, s. 206.
- 21 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6604 [1096], s. 97.
- 22 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6604 [1096], s. 96–97.
- 23 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6604 [1096], s. 97.

zaatakował go, a tylko stanął obozem niedaleko grodu²⁴. Sytuacja miała miejsce w 6 dni po spustoszeniu okolic Perejasławia przez wojska Boniaka pod dowództwem Kurii, stąd pewnie wynikało zamknięcie się w grodzie jego mieszkańców i ich oczekiwanie na ewentualną walkę. W Perejasławiu nie było jego władcy. Włodzimierz był wtedy w drodze powrotnej z księstwa czernihowskiego, wracał wraz ze Światopełkiem z wyprawy na Olega²⁵. Wygląda więc na to, iż Tugorkan rozłożył się obozem pod Perejasławiem i oczekiwał na wracającego Włodzimierza. Nie miał zamiaru agresji militarnej czego może dowodzić również fakt, że Połowcy rozbili obóz po drugiej stronie płynącej obok Perejasławia rzeki Trubeż²⁶. Gdyby chan miał zamiar zaatakować, z pewnością starałby się przeprowadzić przez tę rzekę przed nadejściem wojska Włodzimierza.

Powieść minionych lat opisuje również dalszy ciąg wydarzeń: „Святополкъ же и Володимеръ поидоста на нь по сей сторонѣ Днѣпра, и придоста къ Зарубу²⁷, и ту перебродистася, и не очютиша ихъ половци, Богу схраншю ихъ, и исполъчившася поидоста к городу; гражане же узрѣвше, ради быша, и поидоша к нима, а половци стояху на оной сторонѣ Трубежа, исполчившеся. Святополкъ же и Володимеръ вбредоста в Трубежь к половцемъ, Володимеръ же хотѣ нарядити полкъ, они же не послушаша, но удариша в конѣ к противнымъ. Се видѣвше половци и побѣгоша, а наши погнаша въ слѣдъ ратных, сѣкуще противныя”²⁸. Podczas powrotu z wyprawy do Światopełka i Włodzimierza musiała dotrzeć wiadomość o przybyciu wojsk Tugorkana pod Perejasław. Kniaziowie z pewnością wiedzieli też o wcześniejszym najeździe Boniaka na Ruś. Nie znając natomiast intencji Tugorkana, założyli, iż ten przybył, wiedząc drugą

24 Hruszewskij uważał, że Tugorkan po przybyciu pod Perejasław rozpoczął oblężenie tego grodu, zob. М. Грушевський, *Исторія*, dz. cyt., t. 2, s. 88.

25 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6604 [1096], s. 97.

26 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6604 [1096], s. 97. Н. П. Барсов, *Материалы*, dz. cyt., s. 201.

27 Zarub – gród na prawym brzegu Dniepru, znajdował się niedaleko ujścia rzeki Trubeż do Dniepru. Pełnił funkcję osłony przeprawy w drodze z Kijowa do Perejasławia. Często był miejscem koncentracji wojsk ruskich przed wyprawami zbrojnymi; por. М. К. Каргер, *Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб*, „Советская археология” 13 (1950), s. 33–62.

28 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6604 [1096], s. 97.

fałę najazdu, aby pustoszyć tereny należące do Włodzimierza. Dlatego też książęta podążyli wspólnie do Perejaśławia. Jak przedstawia nasze źródło, wojska ruskie przepłynęły się przez Dniepr niedaleko tego grodu. Relacja wskazuje, iż Połowcy byli zaskoczeni rozwojem wydarzeń, nie zauważyli bowiem nadchodzących oddziałów. To kolejna przesłanka przemawiająca za brakiem złych zamiarów Tugorkana. Dziwić bowiem może fakt, że Połowcy nie wystawili straży oraz nie kontrolowali przez swych zwiadowców miejsc ważnych ze strategicznego punktu widzenia, co byłoby niezbędne, gdyby oczekiwali ataku. Punkt przeprawy wojsk ruskich przez Dniepr – Zarub do takich newralgicznych miejsc należał. Ustęp ten świadczy również o tym, że przebywający nieopodal Perejaśławia Połowcy nie wysyłali zagonów swych wojsk, których zadaniem byłoby łupienie okolic oraz branie niewolników. Takie oddziały spełniałyby również funkcje wywiadowcze i z pewnością wychwyciłyby moment przeprawy kniaziów przez Dniepr.

Jak czytamy, koczownicy spostrzegli wojska ruskie dopiero wtedy, gdy te zbliżyły się do Perejaśławia. Na wszelki wypadek zarządzili więc mobilizację i „[...] стояху на оной сторонѣ Трубежа, исполчившеся”²⁹. Najwyraźniej połowiecki chan po powrocie z Bizancjum dowiedział się o zmianie władcy w księstwie perejaśławskim. Ponieważ zaś ziemie pozostające pod jego panowaniem graniczyły z nadziałem Włodzimierza, chan wyprawił się do Perejaśławia, aby uzgodnić z nim nowe lub potwierdzić stare – zawarte być może jeszcze za Roścysława – warunki pokojowe. Gotowość – „uszykowanie” Połowców do walki po dostrzeżeniu wojsk ruskich mogło być w tym przypadku próbą pokazania swej siły, aby uzyskać lepszą pozycję w przyszłych negocjacjach.

Dalsze wydarzenia potoczyły się jednak błyskawicznie i tragicznie zarazem. Po przebyciu rzeki przez Rusinów Włodzimierz stracił kontrolę nad swym oddziałem, który rzucił się do ataku na Połowców. W ich szeregach wdarła się panika i zaczęli uciekać w popłochu. Włodzimierzowi wojowie rzucili się natomiast w pogoń. Sytuacja ta uniemożliwiła wysłanie posłów i kontakt pomiędzy stronami. Nie było na to czasu. Popłoch w szeregach koczowników i ich ucieczka z pola walki dowodzi, że nie byli oni na nią

29 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6604 [1096], s. 97.

gotowi, zakładali bowiem scenariusz pokojowego rozwiązania zaistniałej sytuacji. *Powieść minionych lat* wskazuje, że na nomadów uderzyli tylko wojownicy Włodzimierza, w pościgu również brał udział tylko jego oddział. Światopelk nie wysłał swych ludzi w pogoń. Świadczyć to może o tym, że również kniaziowie nie chcieli siłowego rozwiązania tej sytuacji. Chcieli się porozumieć, jednak zapalczywość i brak dyscypliny żołnierzy Włodzimierza pokrzyżowały plan władców.

Panika w szeregach Połowców umożliwiła zwycięstwo Rusinów: „И сдѣя Господь въ тѣ день спасенье велико: мѣсяца иулия въ 19 день побѣжени быша иноплеменници, и князя ихъ убиша Тугоркана и сына его и ини князи; мнози врази наши ту падоша. На заутрѣ же налѣзоша Тугоркана мертва, и взя и Святополкъ, акы тѣстя своего и врага; и привезше и к Киеву погребоша и на Берестовѣмъ, межю путемъ, идущимъ на Берестово, и другимъ, в монастырь идущимъ”³⁰. W ferworze walki zabito samego Tugorkana, jego syna i wielu innych pomniejszych połowieckich dowódców. Zdarzenie to, jak również fakt odnalezienia ciała Tugorkana dopiero na drugi dzień po bitwie, było efektem braku kontroli Włodzimierza nad jego ludźmi. Ten panujący podczas walki nieład wpłynął na rozszerzenie terenu działań bojowych. W rezultacie Rusini nie byli w stanie stwierdzić, czy Tugorkan zginął i ewentualnie, gdzie dokładnie znajdowały się jego zwłoki. Dowiedzieli się tego dopiero następnego dnia po poszukiwaniach: „На заутрѣ же налѣзоша Тугоркана мертва [...]”³¹. Urywek ten może też wskazywać, że bitwa rozpoczęła się pod wieczór, a zakończyła już po zmroku, co wpłynęło na niemożność odnalezienia Tugorkana.

Cytowany przez nas tekst *Powieści minionych lat* opiera się na zapisie w Latopisie ławrentjewskim. Obok wzmianki o zabiciu Tugorkana i jego syna nasze źródło informuje: „и ини князи; мнози врази наши ту падоша”³². Latopis hipacki przekazuje natomiast w tym miejscu nieco

---

30 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6604 [1096], s. 97.

31 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6604 [1096], s. 97.

32 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6604 [1096], s. 97, zob. w Latopisie ławrentjewskim: *Лаврентьевская летопись*, 6604 [1096], [w:] *Полное собрание русских летописей*, t. 1, Москва 2001, k. 232.

inną treść: „и инии князи мнози ту падоша”³³. Ta z pozoru niewielka zmiana tekstu jest ważna. Wskazuje bowiem na celową zmianę ustępu tak, aby zmienić się jego wydźwięk. Latopis ławrentjewski stara się podkreślić, że Połowcy byli nieprzyjaciółmi i przybyli w niecnym zamiarach, Latopis hipacki nie przekazuje tej informacji, ponieważ zawiera tekst trzeciej redakcji *Powieści minionych lat*. Igumen Sylwester, autor zachowanej w Latopisie ławrentjewskim drugiej redakcji tego dzieła, przychylniej Włodzimierzowi Monomachowi, starał się więc w tym miejscu usprawiedliwić księcia, a dokładniej jego ludzi, z ataku na nieprzejawiających w tym czasie chęci do walki Połowców. O redakcji Sylwestra wiemy, że została sporządzona w roku 1116³⁴, a więc w czasie, gdy Włodzimierz był już księciem kijowskim³⁵, a przede wszystkim po zorganizowanych, z jego inicjatywy, wielkich wyprawach z lat 1103–1116 skierowanych przeciw Połowcom, które doprowadziły do odepchnięcia nomadów od granic Rusi głęboko w step³⁶. Dlatego też Sylwester, redagując interesujący nas ustęp, zaostriął ton wypowiedzi źródła w stosunku do Połowców, przenosząc na jego karty występujące w jego otoczeniu odczucia względem koczowników.

Jak czytamy w źródle, następnego dnia po batalii Światopełk odnalazł na bitewnym poboju zwłoki swego teścia, przetransportował je później i pochował niedaleko Kijowa na Berestowie³⁷. U Wasilija Nikiticza Tatiszczewa możemy odnaleźć informację, że wraz z Tugorkanem pochowano tam również jego syna³⁸. *Powieść minionych lat* o tym jednak

33 *Ипатьевская летопись*, 6604 [1096], [w:] *Полное собрание русских летописей*, т. 2, Москва 2001, к. 222.

34 Д. Л. Башкиров, И. И. Шпаковский, *Лекции по истории литературы Древней Руси*, Минск 2006, s. 99; А. Н. Насонов, *История русского летописания XI – начала XVIII века*, Москва 1969, s. 58; А. А. Шахматов, *Повесть временных лет и ее источники*, „Труды Отдела древнерусской литературы” 4 (1940), s. 14; М. Д. Приселков, *История русского летописания XI–XV вв.*, Санкт-Петербург 1996, s. 49.

35 Л. Войтович, *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.)*. Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження, Львів 2000, s. 216.

36 Н. Ф. Котляр, *Дипломатия Южной Руси*, Санкт-Петербург 2003, s. 68.

37 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6604 [1096], s. 9. С. А. Плетнева, *Половцы*, dz. cyt., s. 51.

38 В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 2, Москва 1963, s. 105.

milczy. Praca Tatiszczewa jest źródłem niepewnym, więc mógł się on mijać z rzeczywistością.

Powróćmy jednak do *Powieści minionych lat*. Po pierwsze dziwić może fakt, że zwłoki chana nie zostały oddane jego plemieniu, gdzie rodzina oraz społeczność mu podległa wyprawiłyby mu bez wątpienia, zgodnie ze swoją tradycją, pogrzeb godny znakomitego wodza. Najważniejsze dla nas są słowa dotyczące zabrania ciała chana przez księcia: „взя” i „привезше”, które wydają się uzasadniać nieoddanie zwłok „swoim” i pochówek na obcej ziemi. Zostaje on uzasadniony powinowactwem i wrogością zarazem. Zabiera ciało, bo to jego „teść”, ale także dlatego, że to „wróg”. To drugie uzasadnienie trudniej zrozumieć, chyba oznacza ono, iż Światopełk nie pozwala wziąć zwłok współplemieńcom, karząc ich i Tugorkana za wszczęcie wojny (pamiętajmy o nieposłuszeństwie oddziału Włodzimierza, który samowolnie rozpoczął atak i rozbił nomadów, Światopełk nie zdążył się więc dowiedzieć, w jakim rzeczywistie celu Połowcy przybyli pod Perejasław). Stwierdzenie to mniej odnosi się zatem do przebiegu bitwy, a bardziej do samego aktu pochowania. Światopełk musiał zadziałać w tym przypadku stanowczo, nie oddając zwłok, ale jednocześnie nie mógł też pozwolić na dalsze zaognianie sytuacji.

Pogrzebanie ciała chana na Berestowie było właśnie próbą załagodzenia sprawy. Książę poprzez pochówek Tugorkana niedaleko Kijowa chciał pokazać Połowcom, iż nie chciał jego śmierci, ale na skutek nieprzewidzianych i niekontrolowanych wydarzeń stało się inaczej. Światopełk był zręcznym politykiem i zdawał sobie sprawę, że najazdy odwetowe Połowców mogą zachwiać jego pozycją w Kijowie. Musiał więc uczynić coś, aby im zapobiec. Musiał pogrzebać ciało teścia w miejscu i z ceremoniałem podkreślającym jego godny pochówek.

Berestowo w X–XI wieku było oficjalną siedzibą rodziny książęcej i miejscem częstego pobytu kniazia. Osada ta leżała niedaleko Kijowa, na południe od niego, więc książę, przebywając tutaj, mógł panować nad sytuacją w stolicy swego władztwa. Sioło posiadało całe zaplecze potrzebne do funkcjonowania dworu kniazia i oprócz samych budynków wykorzystywanych przez rodzinę księcia, znajdowały się tam zabudowania gospodarcze, budynki służby, cerkiew św. Apostołów oraz klasztor pod wezwaniem św. Spasa (Zbawiciela). Niedaleko Berestowa, co, wydaje się, nie było bez znaczenia dla władzy książęcej, znajdował się także sławny

monaster pieczerski założony w pieczarach św. Góry związanej według tradycji z ascetyczną działalnością Ilariona³⁹.

Jak już wyżej wspomniano, *Powieść minionych lat* pod rokiem 1096 informuje o spustoszeniu okolic Kijowa przez Boniaka. Źródło wspomina, iż podczas tego najazdu ograbiono tereny znajdujące się niedaleko stołecznego grodu oraz spalono dwór książęcy na Berestowie⁴⁰. Wygląda na to, iż w momencie pogrzebu Tugorkana sioło na chwilę przestało być miejscem pobytu rodziny Światopełka. Berestowo nie straciło jednak na znaczeniu i zostało w późniejszym czasie odbudowane⁴¹.

Zastanówmy się nad dokładnym miejscem pochówku. Nasze źródło wzmiankuje, że ciało chana zostało pogrzebane: „на Берестовѣмъ, межю путемъ, идущимъ на Берестово, и другимъ, в монастырь идущимъ”⁴², a więc poza obrębem osady książęcej. Czy takie miejsce pochówku można było uznać za godne w tamtych czasach?

Po pierwsze, nawet jeśli książę chciałby pochować Tugorkana w obrębie sioła, napotkałby pewnie na opór ze strony tamtejszego duchowieństwa chrześcijańskiego. Pamiętajmy bowiem, że na Berestowie znajdował się klasztor i cerkiew, w której przecież chowano Rurykowiczów⁴³. Tutejsze duchowieństwo i mnisi nie patrzyliby przychylnym okiem na pogrzeb chana – poganina (najprawdopodobniej znawcy-ofiarnika swej społeczności⁴⁴) w obrębie osady. Książę w tej kwestii miał związane ręce. Jednak, czy

39 M. K. Каргер, *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*, t. 1, Москва 1958, s. 273–274; ред. Б. А. Колчин, *Древняя Русь. Город, замок, село*, Москва 1985, s. 157–158; W rezydencji tej dokonał żywota Włodzimierz Wielki, a szczególną kuratelą otoczył Berestowo jego syn Jarosław Mądry. S. Franklin, J. Shepard, *The emergence of Rus 750–1200*, London 1998, s. 183, 303–308. O lokalizacji cerkwi św. Spasa zob. П. П. Толочко, *Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII–XIII вв.*, Киев 1980, s. 56–57.

40 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6604 [1096], s. 97.

41 M. K. Каргер, *Древний*, dz. cyt., s. 274.

42 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6604 [1096], s. 97.

43 *Ипатьевская летопись*, dz. cyt., 6666 [1158], k. 489. M. Dimnik, *Dynastic burials in Kiev before 1240*, „Ruthenica” 7 (2008), s. 83, 86, 87; M. K. Каргер, *Древний*, dz. cyt., s. 273–274.

44 П. П. Толочко, *Кочевые народы степей и Киевская Русь*, Санкт-Петербург 2003, s. 95. Należy zaznaczyć, że wtajemniczenie chanów w tajniki wiedzy religijnej zarezerwowanej dla wąskiego grona ludzi sprawujących funkcje ofiarnicze musiało być spore skoro posiadali oni umiejętności wróżbiarskie. Opis połowieckiego chana Boniaka oddającego się czynności wróżenia zawiera *Powieść minionych lat*: „Идущема же има,

w świadomości żyjącego na przełomie XI i XII wieku Rusina pochówek w obrębie siola kniazia kijowskiego był jedynym godnym miejscem?

Uczeni zajmujący się badaniem obrzędowości pogrzebowej Słowian wskazują, iż lud ten miał zwyczaj umieszczania cmentarzysk poza osadami⁴⁵. Cmentarzyska umiejscawiane poza miejscami zamieszkałymi były standardowymi nekropoliami jeszcze w XI i większej części XII wieku⁴⁶. Dopiero w ciągu XII wieku dokonywała się zmiana obyczajowości Słowian, objawiająca się m.in. zmianą lokowania cmentarzysk w kierunku umiejscawiania ich na terenie osady, zazwyczaj przy kościołach⁴⁷.

сташа нощлѣгу, и яко бысть полунощи, и вставъ Бонякъ отъѣха от вой, и поча выти волчьскы, и волкъ отвыся ему, и начаша волци выти мнози. Бонякъ же приѣхавъ повѣда Давыдови, яко «Побѣда ны есть на угры заутра» – zob. *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6605 [1097], s. 115.

45 Badania stanowisk archeologicznych wskazują, iż cmentarze lokowane były zazwyczaj w odległości około 0,5 km od miejsc zasiedlonych. Czasem zdarzało się, że odległość ta wynosiła więcej, nie przekraczała ona jednak 2 km – por. H. Zoll-Adamikowa, *Uytuowanie cmentarzy Słowian w środowisku (doba pogańska i pierwsze wieki po przyjęciu chrześcijaństwa)*, [w:] *Człowiek, sacrum, środowisko: miejsca kultu we wczesnym średniowieczu, Spotkania Bytomskie*, red. S. Moździoch, t. 4, Wrocław 2000, s. 207–211. Jak wskazywał Jan Stanisław Bystron, ludowy obyczaj przystawania konduktu pogrzebowego na granicy wsi i symboliczne żegnanie zmarłego obok przydrożnego krzyża mógł być echem starego zwyczaju chowania nieboszczyków z dala od siedzib ludzkich – por. J. S. Bystron, *Etnografia Polski*, Poznań 1947, s. 164–165.

46 M. Miśkiewicz, *Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 6 (1969), s. 241–301.

47 H. Zoll-Adamikowa, *Stan badań nad obrzędowością pogrzebową Słowian*, „Slavia Antiqua” 38 (1997), s. 65–80. Przykładowo na terenach Polski do zmiany sposobu lokowania nekropolii wymiernie przyczynił się wprowadzony w XIII wieku przymus posługi księdza podczas pochówku; red. J. Dowiat, *Kultura Polski średniowiecznej X–XIII wieku*, Warszawa 1985, s. 315. A. Buko, *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia, hipotezy, interpretacje*, Warszawa 2005, s. 129; K. Jażdżewski, *Cmentarze*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawiński, t. 1, Wrocław 1961, s. 273–274. Nie znaczy to jednak, że wcześniej Słowianie lokowali swe nekropolie tylko poza osiedlami ludzkimi. Są bowiem znane przykłady cmentarzysk znajdujących się wewnątrz nich – por. B. B. Седов, *Распространение христианства в Древней Руси*, „Краткие сообщения Института археологии” 208 (1993), s. 6–7. *История культуры Древней Руси. Общественный строй и духовная культура*, red. Б. Д. Греков, М. И. Артамонов, Москва 1951, s. 73–77. Umieszczanie cmentarzysk poza osiedlami ludzkimi obok względów higienicznych miało też inną przyczynę – Słowianie lękali się zmarłych. Czyniono tak w celu odizolowania od siebie dwóch odrębnych światów. Lęki Słowian objawiały się w demonologii, która według ich wierzeń była strefą zarezerwowaną dla istot o z reguły wrogim nastawieniu do społeczności żywych. Uważa się, iż wyobrażenia te były bardzo stare, gdyż występowały na całej Słowiańszczyźnie – por. A. Gieysztor, *Mitologia Słowian*,

Badania archeologiczne wykazały, że na terenie Rusi zmarłych grzebano blisko osad⁴⁸, tak też było w rejonie średniowiecznego Kijowa. W podstawowej monografii archeologii tego ośrodka Michaił Konstantynowicz Karger szeroko opisuje kijowskie nekropolie. Uczony przedstawia pochówki w rejonie miasta, których jest bardzo wiele i dotyczą także wyższych warstw społecznych⁴⁹. Co ważne, uczony podaje również przykłady pochówków datowanych na XI–XIII wiek, które znajdowały się poza obwarowaniami wczesnośredniowiecznego Kijowa. Wymienić tu można odkryte przez Wikentija Wjaczesławowicza Chwojkę podczas badań prowadzonych w latach 1907–1908, znajdujące się obecnie w granicach miasta, pochówki w okolicy „Dworu Piotrowskiego” (ul. Władimirskaja 2). Innym przykładem takiego miejsca jest wkopany na 3 metry grób ziemny odnaleziony przez Kibalczicza przy ul. Dorohożickiej 40, datowany na koniec XI lub początek XII wieku. Pochówek zawierał depozyt, w którym znalazła się m.in. bizantyńska moneta z czasów cesarza Konstantyna Porfirogenety⁵⁰. Jak wskazuje Karger usystematyzowanie wiedzy, inwentarzy grobowych i dokumentacji archeologicznej nagromadzonej przez 100 lat badań nad kijowskimi nekropoliami pozwoliło wyróżnić około 50 pochówków pochodzących ze starszych epok, nie wliczając do nich pochówków datowanych na wieki XI–XIII⁵¹.

Skoro więc na Rusi praktykowano pochówki poza centrami osadniczymi, to prawdopodobne jest, że pogrzebanie ciała zmarłego zarazem w pobliżu stolicy Rusi i jednocześnie siedziby książęcej w Berestowe uchodziło za godne, a przynajmniej nie ubliżało postaci połowieckiego przywódcy

---

Warszawa 2006, s. 253. Dowodem strachu ludności słowiańskiej przed zmarłymi były przykładowo praktyki antywampiryczne, które objawiały się przebijaniem ciała lub głowy podejrzanego zmarłego kołkiem osinowym lub długimi gwoździemi; Z. Krumphanzlová, *Zvláštnosti ritu na slovanských pohřebištech v Čechach*, „Vznik o počátku Slovanu” 5 (1964), s. 171–215.

48 В. В. Седов, *Распространение...*, s. 3–11; А. Мусин, *О распространении христианства в Древней Руси IX–XIV вв. на основе данных археологии и письменных источников*, „Исторический вестник” 6 (2000), s. 176–188.

49 М. К. Каргер, *Древний*, dz. cyt., s. 127–230.

50 М. К. Каргер, *Древний*, dz. cyt., s. 131, 155; В. В. Хвойка, *Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена*, Киев 1913, s. 56; К. Болсуновский, *Древние гирьки, найденные в Киеве, и отношение их к различным весовым системам*, Киев 1898, s. 7–8.

51 М. К. Каргер, *Древний*, dz. cyt., s. 133.

i zarazem teścia księcia. Berestowo przez ponad 100 lat pełniło przecież funkcję siedziby Rurykowiczów. Nawet po utracie swej świetności było nadal miejscem pochówku kolejnych postaci spośród tego rodu, nawet tak znacznych jak Jerzy Dołgoruki czy Eufemia, dzieci Włodzimierza Monomacha z linii Wsiewołodowiczów⁵².

Relacja źródła określa też bardziej precyzyjnie miejsce pochówku chana. Miejsce na drodze wiodącej do Berestowa i do najważniejszego klasztoru na Rusi – monasteru pieczerskiego może oznaczać pewnego rodzaju wyróżnienie, ale obecnie trudno nam określić jego wymowę. Oba ważne obiekty są położone bardzo blisko siebie, a z dawnego centrum Kijowa prowadzi do nich jedna droga. Jakkolwiek nie było to miejsce na samej drodze, lecz między dwiema drogami (rozwidlenie dróg), wydaje się, że wyznaczono dla pochówku miejsce bardzo uczęszczane, zatem publiczne. Już sam ten fakt ma swą wymowę, gdyż nie ukryto miejsca pochówku, wręcz przeciwnie – wyeksponowano je.

Należy się również zastanowić nad kwestią sposobu pochówku chana. Pewne nadzieje na ustalenie obrządku pogrzebowego zdaje się, na pozór, budzić tekst pochodzący z Latopisu hipackiego, który różni się od wersji znanej z Latopisu ławrentiewskiego jednym szczegółem. Poświadczą on mianowicie, że Tugorkan został pochowany na Berestowie w „mogile”: „И погребоша и на Берестовомъ на могылѣ [...]”⁵³ – co należy rozumieć jako kopiec ziemno-kamienny, tumulus, kurhan⁵⁴. Jak wiadomo, Latopis hipacki związany jest ze środowiskiem południoworuskim, nie może więc dziwić pojawienie się w nim dodatkowych danych na temat pochówku Tugorkana. Przemawia to za wiarygodnością takiej lokalnej kijowskiej informacji. Dla Połowców ogromnie ważny był kult przodków⁵⁵.

---

52 O pochówku Jerzego Dołgorukiego zob. *Ипатьевская летопись*, dz. cyt., 6666 [1158], k. 489. Według Leontija Wojtowicza śmierć Jerzego Dołgorukiego nastąpiła nie w 1158, lecz 15 maja 1157. Jako miejsce jego pochówku uczony wskazuje podobnie jak Latopis hipacki cerkiew św. Spasa na Berestowie – por. Л. Войтович, *Князівські*, dz. cyt., s. 218. O pochówku Eufemi Włodzimierzówny zob. *Лаврентьевская летопись*, dz. cyt., 6646 [1138], k. 305. М. Dimnik, *Dynastic*, dz. cyt., s. 83, 86, 87.

53 *Ипатьевская летопись*, dz. cyt., 6604 [1096], k. 222.

54 Objaśnienie słowa *могила* por. И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, т. 2, Санктпетербургъ 1902, k. 161–162.

55 П. П. Толочко, *Кочевые*, dz. cyt., s. 101.

Sformułowanie to może więc odzwierciedlać zwyczaj Połowców wznoszenia poległym naczelnikom plemiennym kamiennieo-ziemnych kopców, na których wznoszono sanktuaria z posągami⁵⁶. Co prawda w 1096 roku Ruś od ponad 100 lat była już chrześcijańska⁵⁷, a nowa religia była w Kijowie mocno zakorzeniona. Jednak w mieście tym przebywały jakieś grupy czy pojedyncze osoby z kręgu koczowników, m.in. Połowców⁵⁸, które mogły dokonać obrzędu zgodnie z ich tradycją. Zresztą sama połowiecka księżna, żona Światopełka, podobnie jak świta, z którą przybyła do Kijowa, znała zwyczaje pogrzebowe swego ludu.

Pochówki połowieckie charakteryzowały się kamienną okładziną kurhanu lub przemieszany kamienneo-ziemnym nasypem. Tumulus

56 П. П. Толочко, *Кочевые*, dz. cyt., s. 95–100.

57 Wokół aspektu początków chrześcijaństwa na Rusi i jej chrystianizacji narosła olbrzymia literatura. Spośród niej wymienić tu można: И. Я. Фроянов, *Начало христианства на Руси*, Ижевск 2003; А. В. Карташев, *Очерки по истории Русской церкви*, т. 1–2, Москва 1991; А. Poppe, *Christian Russia in the making*, Aldershot 2007; Н. М. Гальковский, *Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси*, т. 1, т. 2, Харьков 1916; В. В. Седов, *Распространение*, dz. cyt., А. Мусин, *О распространении*, dz. cyt. W języku polskim: W. Hryniewicz, J. S. Gajek, *Teologia i kultura duchowa starej Rusi*, Lublin 1993; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej (988–1237)*, Kraków 2000.

58 Zdarzało się, iż pewne jednostki spośród plemion koczowniczych decydowały się porzucić nomadyczny tryb życia i osiadały w grodach. Dowodem na to są pochówki z koczowniczymi inwentarzami na cmentarzyskach grodowych – por. Г. А. Федоров-Давыдов, *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники*, Москва 1966, s. 204–205, tu dalsza literatura do tego zagadnienia. Jest prawdopodobne, iż sam Kijów zamieszkały był przez jakichś pojedynczych koczowników, zapewne także Połowców. *Powieść minionych lat* wspomina przykładowo o chłopcu-słudze, który uratował Kijów od najazdu Pieczyngów. Jak wzmiankuje źródło, miał on znać język pieczyński oraz, co można wywnioskować z tekstu, musiał posiadać azjatyckie cechy antropologiczne i wyglądem przypominać koczownika, gdyż biegł między Pieczyngami, a oni „[...] мняхуть и своего” – por. *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6476 [968], s. 31–32. Pateryk kijowsko-pieczerski informuje natomiast o połowieckim notablu, który wraz ze swym rodem zmienił wiarę na chrześcijaństwo i osiadł jako mnich w pieczerskim klasztorze: „По днеш же мнозѣх прииде он половчин в Киев мира дѣля, државый блаженаго сего, и вниде в манастирь Печерский. Видѣв же чернца, и сказа все игумену и чернцем, еже о нем, и к тому не возвратися в половци, крестився и бысть мних, и с родом своим; ту живот свои скончаша в покаании, работаючи плѣннику своему, и суть положени во своем притворѣ” – zob. *Киево-Печерский патерик*, [w:] *Древнерусские патерики. Киево-Печерский патерик. Волоколамский патерик*, ред. Л. А. Ольшевская, С. Н. Травников, Москва 1999, s. 26.

wyposażony był najczęściej w oddzielną jamę dla konia złożonego do grobu wraz ze zmarłym. Właściwa komora grobowa człowieka była zamknięta od góry, a wewnątrz niej znajdowała się trumna z desek. Zwłoki orientowane były głową na wschód lub na zachód, ułożone na plecach z rękami położonymi wzdłuż ciała⁵⁹.

Współczesna archeologia wyróżnia sporo pochówków identyfikowanych jako połowieckie. Przykładowo można tu wspomnieć bogato wyposażony grób z rejonu Zaporozża, badany w latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku, a datowany na XII–połowa XIII wieku. Drewniana trumna ze szczątkami zmarłego znajdowała się w komorze wkopanej w kurhan. Nieboszczyk ubrany w kaftan spoczywał w otoczeniu różnych przedmiotów⁶⁰. Innymi znaleziskami tego typu była zbadana przez archeologów grupa 18 połowieckich grobów. Odkryto je na stepowej równinie przy Siwaszu tzw. Zgniłym Morzu, czyli systemie płytkowodnych zatok na północno-wschodnim wybrzeżu Krymu. Na 18 odkrytych tam pochówków 17 było wkopanych w kopce z epoki brązu. Ciała zmarłych położone na plecach orientowane głowami na zachód, pośmiertnie wyposażone były w różne przedmioty. Inwentarz poszczególnych grobów zawierał przykładowo: srebrne polzłacane kolczyki, złote monety bizantyńskie i srebrne tatarskie, a także pierścienie. Pochówki te datowano od XI do XIV wieku⁶¹. Co ciekawe, według obrządku pogańskiego (z zachowaniem żertw i rytuału) zdarzało się Polowcom grzebać nawet tych spośród nich, którzy byli już ochrzczeni⁶².

Czy wzmianka Latopisu hipackiego o pogrzebaniu wodza w kopcu jest jednak dowodem, że pochówek odbył się w tradycji połowieckiej? Niestety, dostarczona przez źródło lakoniczna informacja nie przesądza tego. Nie ma tej pewności dlatego, że również Słowianie, zwłaszcza Wschodni,

---

59 С. А. Плетнева, *Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях*, [w:] *Труды Волго-Донской археологической экспедиции*, ред. М. И. Артаманов, т. 1, Москва 1958, s. 172–182 (Материалы и исследования по археологии СССР, 62); В. М. Половец, *Половці*, Чернігів 2007, s. 72–75.

60 А. Г. Плешивенко, *Кафтан из половецкого погребения*, [w:] *Международные связи в средневековой Европе*, ред. Ю. Е. Ивонин, Запорожье 1988, s. 47.

61 А. И. Кубышев, *Новые погребения средневековых кочевников XI–XIII вв. в Степном Присивашье*, [w:] *Международные связи в средневековой Европе*, ред. Ю. Е. Ивонин, Запорожье 1988, s. 44–46.

62 *Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука*, ред. Н. П. Шастиной, Москва 1957, s. 102.

stosowali typ pochówku kurhanowego⁶³. Przykładem są m.in. przebadane przez rosyjskich archeologów kurhany z terenów zasiedlanych przez wschodniosłowiańskich Dregowiczów (tereny biegu rzeki Prypeć)⁶⁴ lub pochówki odnalezione na lewym brzegu Dniepru w jego średnim biegu⁶⁵. Grobowce takie charakteryzowały się składaniem ciał w jamach pod kurhanami, posiadały niewielkie wyposażenie grobowe lub nie posiadały inwentarza grobowego wcale⁶⁶.

Zwyczaj grzebania zwłok w kurhanach poświadczony jest na Rusi nawet w czasach, gdy chrześcijaństwo było tam już religią zakorzenioną (do XIII wieku). W tym okresie w taki sposób grzebano również chrześcijan⁶⁷.

Dysponujemy również przykładami pochówków kurhanowych z rejonu Kijowa. Do takich należą: datowana na IX–X wiek nekropolia odkryta przy ul. Kirillowskiej 71, gdzie zidentyfikowano dużą grupę pochówków kurhanowych. Właściwe wkopane w ziemię groby posiadały niewielkie ziemne nasypy (od metra do dwóch i pół metra wysokości). Szkielety położone były podłużnie, orientowane głową na zachód i wyposażone w cenne przedmioty (srebrne kolczyki, bransolety, korale itp.)⁶⁸. Innym

---

63 Słowianie w swej obrzędowości stosowali różne typy pochówków. Obok płaskich grobów występowały również tendencje do chowania zmarłych w pochówkach kurhanowych – podkurhanowych lub nakurhanowych popielnicowych. Tego typu pochówki zaczęły się pojawiać pod koniec I fazy wczesnego średniowiecza, a geneza ich pochodzenia jest nadal sprawą nierozwikłaną. Kurhany grobowe poświadczane są zarówno dla Słowian Zachodnich, jak i Wschodnich, cechowały się one różnymi typami budowy w okresach dziejów tego ludu. Początkowo kurhany zawierały pochówki podnaspowe, później zaczęto stosować również obrządek pogrzebowy nakurhanowy – por. H. Zoll-Adamikowa, *Stan*, dz. cyt., s. 67–80, 72–73. O pochówkach nakurhanowych zob. J. Poláček, *Slovanské mohyly v prostoru Lednice-Borovany*, České Budějovice 1981, s. 23n; R. Spehr, *Christianisierung und früheste Kirchenorganisation in der Mark Meißen. Ein Versuch*, [w:] *Frühe Kirchen in Sachsen. Ergebnisse archäologischer und baugeschichtlicher Untersuchungen*, hrsg. von J. Oexle, P. List, K. Simon, Stuttgart 1994, s. 8–63; A. Buko, *Kleczanów. Badania rozpoznawcze 1989–1992*, Warszawa 1997. Bardziej aktualne dane por. A. Wędzki, *Obrządek pogrzebowy*, [w:] *Wczesna słowiańszczyzna. Przewodnik po dziejach i literaturze przedmiotu*, t. 1, red. A. Wędzki, Warszawa 2008, s. 382–385. Tu nowsza literatura do tego tematu.

64 B. В. Седов, *Восточные славяне в VI–XIII вв.*, Москва 1982, s. 117–118.

65 O. В. Сухобоков, *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники)*, Киев 1975, s. 72–73.

66 B. В. Седов, *Восточные*, dz. cyt., s. 117–118.

67 А. Мусин, *О распространении*, dz. cyt., s. 176–188.

68 М. К. Каргер, *Древний*, dz. cyt., s. 155–156.

przykładem pochówku kurhanowego w rejonie Kijowa jest odnaleziony niedaleko cerkwi jordańskiej grobowiec z dwumetrowym nasypem, pod którym znajdowała się głęboka na półtora metra jama grobowa (4,5 × 3,15). Niestety miejsce to zostało ograbione, na co wskazuje wkop znajdujący się w północno-wschodniej części kurhanu. Z tego powodu kości zmarłego znajdowały się w nieładzie⁶⁹.

Jak dotąd archeologom nie udało się zidentyfikować pochówku Tugorkana, zaś istnienie obecnie w przypuszczalnym rejonie tego grobu zabudowy miejskiej zmniejsza nadzieje na uzyskanie wiarygodnych danych archeologicznych dotyczących obrzędu grzebalnego zastosowanego podczas pogrzebu chana. Co dla nas jednak najistotniejsze, wątpliwe jest, by groby kurhanowe sporządzano dla wszystkich, bez względu na status społeczny i majątkowy. Wynikało to z relatywnej kosztowności takich pochówków. Zatem należy stwierdzić, iż obok miejsca pogrzebania ciała Tugorkana, także sposób, w jaki to uczyniono, miał go w widoczny sposób uczcić.

W momencie śmierci teścia Światopełk tracił kogoś bardzo potężnego wśród Połowców, kto mógł wpływać na ich najważniejsze decyzje⁷⁰, również na te dotyczące kontaktów i wojen z Rusią, co było zapewne bardzo ważne dla Światopełka. Książę stracił również osobę, która w razie jego walk z wewnątrzruskimi oponentami mogła wspierać swą siłą militarną jego armię. Wykonany w godny sposób pochówek przy Berestowie (kurhan) mógł zatem mieć na celu podkreślenie, iż ruski książę jest nadal spokrewniony z Tugorkanową dynastą. Szczególnie że po śmierci chana do walki o przywództwo nad jego ordą pretendował pragnący zemsty za zabicie posłów, „prawobrzeżny” chan Boniak⁷¹.

Po wydarzeniach dotyczących śmierci Tugorkana *Powieść minionych lat* informuje o kolejnym napadzie Boniaka na Kijów⁷². Swietłana Aleksandrowna Pletnewa i Piotr Petrowicz Tołoczko zwracali uwagę, iż agresja ta podyktowana była chęcią pomszczenia śmierci Tugorkana⁷³. Jak jednak wykazaliśmy, chanowie ci działali osobno podczas wydarzeń

---

69 М. К. Каргер, *Древний*, dz. cyt., s. 191–193.

70 В. Каргалов, *Русь и кочевники*, Москва 2008, s. 63.

71 С. А. Плетнева, *Половецкая*, dz. cyt., s. 274.

72 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6604 [1096], s. 97.

73 С. А. Плетнева, *Половцы*, dz. cyt., s. 51–53; П. П. Толочко, *Кочевые*, dz. cyt., s. 108.

pod Perejaślawiem, co raczej wyklucza takie tłumaczenie tego najazdu. Warto również odnotować odmienny ton *Powieści minionych lat* wobec Boniaka: „И въ 20 того же мѣсяца, в пятокъ, 1 час дне, приде второе Бонякъ безбожный, шелудивый, отай, хыщникъ, к Киеву вnezапy [...]”⁷⁴. Imię chana występuje tu w towarzystwie jak najgorszych epitetów, co ewidentnie wskazuje, że Rusini traktowali go jako wroga. Nadmienmy też, iż takie źle kojarzące się epitety nigdy nie pojawiają się w naszym źródle w stosunku do Tugorkana. Wygląda więc na to, że Rusini przejawiali do niego inne podejście. Tekst właściwy *Powieści minionych lat* nie wspomina w tym miejscu o uczestnictwie Światopełka w walkach z Boniakiem. Natomiast *Pouczenie Włodzimierza Monomacha* informuje: „И на Богъ идохом, с Святополком на Боняка за Рось”⁷⁵. Tok wydarzeń opisanych w tym utworze wskazuje, że wyprawa Włodzimierza ze Światopełkiem w step odbyła się właśnie po napadzie Boniaka na Ziemię Kijowską. Skoro kniaziowie udali się razem na tę wyprawę, to nadal musiał pomiędzy nimi istnieć sojusz zawarty po wspólnym zamordowaniu połowieckich posłów Itlara i Kitana. Śmierć Tugorkana, chociaż winą za nią obarczyć należy Włodzimierza (nie zapanował nad swym wojskiem), nie wpłynęła więc na rozbięcie przymierza, jakie łączyło w owym czasie kuzynów.

Jak ustaliliśmy, Tugorkan przypadkowo wpłatał się w konflikt. Dla strony ruskiej cel jego przybycia nie był bowiem jasny, szczególnie że znalazł się pod Perejaślawiem w kilka dni po najeździe na tereny Rusi Połowców pochodzących z ordy Boniaka. Dlatego zamknięto przed nim bramy grodu. Tugorkan nie miał jednak złych zamiarów – dowodzi tego brak zorganizowania należytej ochrony jego obozu i nierozpuszczenie zwiadowców i zagonów wojsk mających na celu grabież okolic Perejaślawia. Kluczowa jest tu informacja o zmianie władcy zasiadającego na stolcu w Perejaślawiu, może ona bowiem dowodzić, że Tugorkan przybył tam w celu zawarcia nowego lub potwierdzenia starego układu pokojowego.

Niestety – co należy podkreślić – utrata kontroli nad wojskami Włodzimierza sprawiła, że doszło do bitwy nad rzeką Trubeż, która skończyła się tragicznie dla Tugorkana i jego syna. Wojska Światosława nie brały udziału

74 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6604 [1096], s. 97.

75 *Повесть временных лет*, dz. cyt., 6604 [1096], s. 103.

w walce, skłania to do uznania, że cała sytuacja wydarzyła się na skutek pomyłki. Pochowanie ciała Tugorkana niedaleko Kijowa, na Berestowie, wskazuje na próbę załagodzenia sytuacji. Światopełk chciał przez to pokazać Polowcom, że nie było jego celem uśmiercenie chana oraz że jego śmierć była skutkiem nieprzewidzianych wydarzeń. Dlatego książę pogrzebał teścia w miejscu ważnym oraz jawnym i z ceremoniałem podkreślającym jego rangę.

Abstract

The Battle on the Trubezh River – an example of a fight between a son-in-law and a father-in-law or an unfortunate mistake? A few remarks on the relationship between Sviatopolk Izyaslavich and Tugorkan

This text refers to the relationship between Sviatopolk Izyaslavich and the Polovtsian Khan Tugorkan. We know that the Rus' prince married a Polovtsian girl, daughter of Tugorkan. It seems that Izyaslavich was looking for a strong ally who could support him during internal conflicts. Three great personalities clashed in Rus' duchy at that time: Vladimir Monomakh, Oleg Svyatoslavich and Sviatopolk. Finally, Izyaslavich created a balance of power in Kievan Rus' principality. He even formed an alliance with Vladimir. Tugorkan went to the Pereyaslav to confirm earlier alliance agreements after when he returned from the expedition to Byzantium. As a result of various circumstances, Khan was recognized as the aggressor. There was a battle on the Trubezh River, Tugorkan and his son lost their lives in this combat.

KEYWORDS: Sviatopolk Izyaslavich, Khan Tugorkan, Polovtsy, Vladimir Monomakh, Oleg Svyatoslavich, Kievan Rus', Pereyaslav, battle on the Trubezh River

Bibliografia

Źródła

Annae Comnenae, Alexias, [w:] *Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinensis*, t. 40, cz. 1, eds. H. G. Beck, A. Kambylis, R. Keydell, Berolini 2001.
Татищев В. Н., *История Российская*, т. 2, Москва 1963.

- Ипатьевская летопись*, [w:] *Полное собрание русских летописей*, t. 2, Москва 2001.
- Киево-Печерский патерик*, [w:] *Древнерусские патерики. Киево-Печерский патерик. Волоколамский патерик*, red. Л. А. Ольшевская, С. Н. Травников, Москва 1999.
- Лаврентьевская летопись*, [w:] *Полное собрание русских летописей*, t. 1, Москва 2001.
- Повесть временных лет*, red. В. П. Адрианова-Перетц, Санкт-Петербург 2007.

Literatura

- Baumgarten N. de, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle*, „*Orientalia Christiana*” 35 (1927) nr 9, s. 1–96.
- Buko A., *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia, hipotezy, interpretacje*, Warszawa 2005.
- Buko A., *Kleczanów. Badania rozpoznawcze 1989–1992*, Warszawa 1997.
- Bystroń J. S., *Etnografia Polski*, Poznań 1947.
- Dimnik M., *Dynastic burials in Kiev before 1240*, „*Ruthenica*” 7 (2008), s. 71–104.
- Dowiat J., *Kultura Polski średniowiecznej X–XIII w.*, Warszawa 1985.
- Dudek J., *Nowa Patczynakia. Pomiędzy Wschodem a Zachodem. Z zapomnianych dziejów małego ludu*, [w:] *Opuscula archaeologica: opera dedicata in professo-rem Thaddeum Malinowski*, red. W. Dzieduszycki, Zielona Góra 2007, s. 103–125.
- Franklin S., Shepard J., *The emergence of Rus 750–1200*, London 1998.
- Gieysztor A., *Mitologia Słowian*, Warszawa 2006.
- Hryniewicz W., Gajek J. S., *Teologia i kultura duchowa starej Rusi*, Lublin 1993.
- Jazdzewski K., *Cmentarze*, [w:] red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Spławiński, *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 1, Wrocław 1961, s. 273–274.
- Kijas A., *Obraz księcia-rycerza w świetle Pouczenia Włodzimierza Monomacha*, [w:] *Etos rycerski w Europie Środkowej i Wschodniej od X do XV wieku*, red. W. Peltz, J. Dudek, Zielona Góra 1997, s. 55–63.
- Krumphanzlová Z., *Zvláštnosti ritu na slovanských pohřebištích v Čechách*, „*Vznik o počátky Slovanu*” 5 (1964), s. 177–215.
- Michalski M., *Matężństwo ruskiej księżnej z połowieckim chanem – konsekwencje oraz wpływ na politykę ruskiego rodu*, „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego – Prace Historyczne*” 143 (2016), s. 1–12.

- Michalski M., *Małżeństwo Włodzimierza Igorewicza z córką chana Konczaka. Przyczynek do badań nad wpływem małżeństw mieszanych na relacje rusko-połowieckie*, „Res Gestae. Czasopismo Historyczne” 6 (2018), s. 55–68.
- Michalski M., *Mścislaw Mścislawowicz a Połowcy. Kontakty rodzinne a kształtowanie się relacji politycznych, kulturowych i religijnych*, [w:] Данило Романович і його часи, ред. В. Нагірний, М. Волощук, Івано-Франківск 2017, s. 43–58.
- Michalski M., *Powiązania rodzinne i relacje Andrzeja Włodzimierzowicza Dobrego z Połowcami*, [w:] *Rurikids in Dynastic Relations: Politics, Customs, Culture, Religion (10th–16th c.)*, ed. V. Nagirnyy, Kraków 2014, s. 106–115.
- Michalski M., *Походы Мстислава Мстиславовича против венгров и поляков – использование помощи половецких войск в вооруженных конфликтах*, [w:] *Rus' and Central Europe from 11th to the 14th Century*, eds. V. Nagirnyy, A. Mesiarkin, Kraków 2015, s. 135–147.
- Miśkiewicz M., *Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 6 (1969), s. 241–301.
- Nagrodzka-Majchrzyk T., *Czarni Kłobucy*, Warszawa 1985.
- Podskalsky G., *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej (988–1237)*, Kraków 2000.
- Poláček J., *Slovanské mohyly v prostoru Ledence-Borovany*, České Budějovice 1981.
- Poppe A., *Christian Russia in the making*, Aldershot 2007.
- Spehr R., *Christianisierung und früheste Kirchenorganisation in der Mark Meissen. Ein Versuch*, [w:] *Frühe Kirchen in Sachsen. Ergebnisse archäologischer und baugeschichtlicher Untersuchungen*, hrsg. von J. Oexle, P. List, K. Simon, Stuttgart 1994, s. 8–63.
- Wędzki A., *Obrządek pogrzebowy*, [w:] *Wczesna słowiańszczyzna. Przewodnik po dziejach i literaturze przedmiotu*, red. A. Wędzki, t. 1, Warszawa 2008, s. 382–385.
- Zajączkowski A., *Związki językowe połowiecko-słowiańskie*, Wrocław 1949.
- Zelenskij J. V., *Die Beziehungen der Rus' zu den Kiptschaken*, [w:] *Geschichte der Slavia Asiatica. Quellenkundliche Probleme*, hrsg. von Ch. Lübke, I. Miftakhova, W. Scheliha, Leipzig 2013, s. 37–49.
- Zoll-Adamikowa H., *Stan badań nad obrzędowością pogrzebową Słowian*, „Slavia Antiqua” 38 (1997), s. 65–80.

- Zoll-Adamikowa H., *Usytuowanie cmentarzy Słowian w środowisku (doba pogańska i pierwsze wieki po przyjęciu chrześcijaństwa)*, [w:] *Człowiek, sacrum, środowisko: miejsca kultu we wczesnym średniowieczu, Spotkania Bytomskie*, red. S. Moździoch, t. 4, Wrocław 2000, s. 208–215.
- Барсов Н. П., *Материалы для историко-географического словаря России. Географический словарь русской земли (IX–XIV ст.)*, т. 1, Вильна 1865.
- Башкиров Д. Л., Шпаковский И. И., *Лекции по истории литературы Древней Руси*, Минск 2006.
- Болсуновский К., *Древние гирьки, найденные в Киеве, и отношение их к различным весовым системам*, Киев 1898.
- Васильевский В. Г., *Византия и печенъги (1048–1094)*, [w:] *Труды*, т. 1, Санктпетербургъ 1908, s. 1–117.
- Васильевский В. Г., *Два письма византийского императора Михаила VII Дуки къ Всеволоду Ярославичу*, [w:] *Труды*, т. 2, Санктпетербургъ 1909, s. 3–55.
- Войтович Л., *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVIст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження*, Львів 2000, Львів 2000.
- Воронин Н. Н., *О времени и месте включения в летопись сочинений Владимира Мономаха*, [w:] *Историко-археологический сборник*, ред. Д. А. Авдусий, В. Л. Янин, Москва 1962, s. 265–271.
- Гальковский Н. М., *Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси*, т. 1–2, Харьковъ 1916.
- Грушевський М., *Історія України-Руси: XI–XIII вік*, т. 2, Київ 1992.
- Древняя Русь. Город, замок, село*, ред. Б. А. Колчин, Москва 1985.
- История культуры Древней Руси. Общественный строй и духовная культура*, ред. Б. Д. Греков, М. И. Артамонов, Москва 1951.
- Каргалов В., *Русь и кочевники*, Москва 2008.
- Каргер М. К., *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*, т. 1, Москва 1958.
- Каргер М. К., *Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб*, „Советская археология” 13 (1950).
- Карташев А. В., *Очерки по истории Русской церкви*, т. 1–2, Москва 1991.
- Князький И. О., *Византия и кочевники южнорусских степей*, Санкт-Петербург 2003.

- Толочко П. П., *Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII–XIII вв.*, Киев 1980.
- Комарович В. Л., *Лаврентьевская летопись*, [w:] *История русской литературы*, ред. А. С. Орлов, В. П. Адрианова-Перетц, Н. К. Гудзий, т. 2, cz. 1, Москва 1945, s. 90–96.
- Комарович В. Л., *Поучение Владимира Мономаха*, [w:] *История русской литературы*, т. 1, cz. 1, ред. А. С. Орлов, В. П. Адрианова-Перетц, Н. К. Гудзий, Москва 1941, s. 289–297.
- Котляр Н. Ф., *Дипломатия Южной Руси*, Санкт-Петербург 2003.
- Кубышев А. И., *Новые погребения средневековых кочевников XI–XIII вв. в Степном Присивашье*, [w:] *Международные связи в средневековой Европе*, ред. Ю. Е. Ивонин, Запорожье 1988, s. 44–48.
- Лихачев Д. С., *Владимир Всеволодович Мономах*, [w:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси: XI – первая половина XIV в.*, т. 1, ред. Д. С. Лихачев, Ленинград 1987, s. 98–102.
- Мусин А., *О распространении христианства в Древней Руси IX–XIV вв. на основе данных археологии и письменных источников*, „Исторический вестник” 6 (2000) nr 6, s. 176–188.
- Мусин-Пушкин А. И., *Духовная великого князя Владимира Всеволодовича Мономаха детям своим, названная в летописи Суздальской Поученью*, Санкт-Петербург 1793.
- Насонов А. Н., *История русского летописания XI – начала XVIII века*, Москва 1969.
- Пашуто В. Т., *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968.
- Плетнева С. А., *Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях*, [w:] *Труды Волго-Донской археологической экспедиции*, т. 1, ред. М. И. Артаманов, Москва 1958, s. 151–226 (Материалы и исследования по археологии СССР, 62).
- Плетнева С. А., *Половецкая земля*, [w:] *Древнерусские княжества X–XIII вв.*, ред. Л. Г. Бескровный, Москва 1975, s. 202–239.
- Плетнева С. А., *Половцы*, Москва 1990.
- Плешивенко А. Г., *Кафтан из половецкого погребения*, [w:] *Международные связи в средневековой Европе*, ред. Ю. Е. Ивонин, Запорожье 1988, s. 47–49.
- Погодин М. П., *О поучении Мономаховом*, „Известия Императорской Академии наук по Отделению русского языка и словесности” 10 (1861/1863), s. 234–244.

- Половецъ В. М., *Половці*, Чернігів 2007.
- Приселков М. Д., *История рукописи Лаврентьевской летописи и ее изданий*, „Ученые записки Ленинградского педагогического института имени А. И. Герцена” 19 (1939), s. 175–197.
- Приселков М. Д., *История русского летописания XI–XV вв.*, Санкт-Петербург 1996.
- Протопопов С., *Поучение Владимира Мономаха как памятник религиозно-нравственных воззрений и жизни на Руси в дотатарскую эпоху*, „Журнал Министерства народного просвещения” 2 (1874), s. 231–292.
- Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука*, ред. Н. П. Шастиной, Москва 1957.
- Пыпин А. Н., *История русской литературы*, т. 3, Санкт-Петербург 1907.
- Рассовский Д. А., *Половцы*, „Seminarium Kondakovianum. Recueil d'études. Archéologie. Histoire de l'art. Études Byzantines” 7 (1935), s. 245–263.
- Рыбаков Б. А., *Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи*, Москва 1963.
- Седов В. В., *Восточные славяне в VI–XIII вв.*, Москва 1982.
- Седов В. В., *Распространение христианства в Древней Руси*, „Краткие сообщения Института археологии” 208 (1993), s. 3–11.
- Срезневский И. И., *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, т. 2, Санктпетербургъ 1902.
- Сухобоков О. В., *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники)*, Киев 1975.
- Толочко П. П., *Кочевые народы степей и Киевская Русь*, Санкт-Петербург 2003.
- Федоров-Давыдов Г. А., *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники*, Москва 1966.
- Фроянов И. Я., *Начало христианства на Руси*, Ижевск 2003.
- Хвойка В. В., *Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена*, Киев 1913.
- Черепнин Л. В., «*Повесть временных лет*», ее редакции и предшествующие ей летописные своды, „Исторические записки” 25 (1948), s. 293–333.
- Шахматов А. А., *Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв.*, Ленинград 1938.
- Шахматов А. А., *Повесть временных лет и ее источники*, „Труды Отдела древнерусской литературы” 4 (1940), s. 9–150.